

9. Менаенко Г. Н. Осложненное предложение в языке и речи : Очерки по теории и методологии исследования / Г. Н. Менаенко. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2003. – 65 с.
10. Начёрная С. В. Судебная защитительная речь – аргументированная речь в аспекте юридической риторики / С. В. Начёрная // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – Челябинск, 2009. – № 12. – С. 255–264.
11. Овчинникова Н. В. Коммуникативно-прагматическая специфика судебного дискурса : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Н. В. Овчинникова. – Тула, 2006. – 20 с.
12. Пономарьова Л. Стратегії і тактики мовлення судді в судово-процесуальному дискурсі / Л. Пономарьова // Теоретична і дидактична філологія. – 2010. – № 8. – С. 306–314.
13. Стовповой А. Г. Уголовный процесс : [курс лекций] / А. Г. Стовповой. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 208 с.
14. Устинова К. А. Институциональные признаки судебного дискурса / К. А. Устинова // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск, 2011. – № 33 (248). – С. 125–127. – (Серия : Филология).
15. Ущина В. А. Інституційний дискурс як асиметрична мовленнєва взаємодія / В. А. Ущина // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : ВНУ, 2007. – № 7. – С. 160–163.

**Орищук Євген
(Чернівці)**

МЕТАТЕКСТУАЛЬНІСТЬ В ДІАХРОНІЧНОМУ ПРОСТОРІ ЛІНГВІСТИКИ

Зроблено спробу аналітичного огляду наявних концепцій метатекстуальності та феномену мататексту. Розглядаються домінуючі на сьогоднішній день структурно-семіотичні уявлення про метатекст як код, а також деякі інші положення металінгвістичної теорії.

Ключові слова: метатекстуальність, метатекст, метамова, дуетекст, текст.

Предпринята попытка аналитического обзора имеющихся концепций метатекстуальности и феномена метатекста. Рассматриваются преобладающие на сегодняшний день структурно-семиотические представления о метатексте как коде, а также некоторые положения металингвистической теории.

Ключевые слова: метатекстуальность, метатекст, метаязык, дуетекст, текст.

We touch one of the most timely problems of modern philological science – metatextuality. Many scholars in the last decades have been interested in this phenomenon, and the term “metatext” can be found in different fields of science such as linguistics, semiotics, literary criticism, cultural studies, philosophy, textual criticism, theory of translation, psycholinguistics, poetics, and narratology.

The concept of metatext emerged in the second half of the 20th century when such prominent linguists as A. Potebnia, R. Jakobson, M. Bakhtin, Y. Lotman, who were

engaged in the study of texts as concrete sign systems and who paid great attention to the problem of “meaning – text” began to interpret the text as a certain construction created by someone with the aim of transmission to others of ideas about some subject area. According to the theory of R. Jakobson, metatextual elements are present in metalanguage, that are part of expression which performs a certain metaspeech duty, and the subject of language, i.e. its denotation becomes not the message itself, but its code.

It is known that the literary text by large represents worldview of the author, his perception of reality. The author in his own way analyzes, evaluates, and interprets the object of work or the knowledge about it. Therefore in the text next to the main content, which consists of simple reports about an object, it is possible to find additional inclusions, comments, explanations, evaluations. Thus, the components with additional information are attached to the text. This specific property of text can be characterized as “metatextuality”.

Key words: *metatextuality, metatext, metalanguage, doubletext, text.*

Актуальність статті полягає у тому, що ми торкаємося однієї з найбільш нагальних проблем сучасної філологічної науки – метатекстуальності. В останні десятиліття спостерігається зацікавленість цим явищем, а сам термін “метатекст” можна зустріти в різних галузях науки, таких як лінгвістика, семіотика, літературознавство, культурологія, філософія, текстологія, теорія перекладу, психолінгвістика, поетика, наратологія. Але, незважаючи на це, а можливо, і завдяки такій багатогранності цього поняття, досі не існує його чіткого наукового визначення.

Метою статті є спроба навести існуючі на сьогодні визначення поняття “метатекст” як основного терміна, необхідного для розуміння метатекстуальності. **Завдання** дослідження – розглянути наявні визначення метатекстуальності.

Поняття метатексту виникло в другій половині ХХ століття, коли такі мовознавці, як О.О. Потебня, Р.О. Якобсон, М.М. Бахтін, Ю.М. Лотман, які займалися вивченням текстів як конкретних знакових систем і приділяли велику увагу проблемі “сєнс – текст”, почали трактувати останній (текст) як деяку конструкцію, створену кимось для передачі іншому або іншим уявлєнь про якусь предметну область. Згідно з теорією Р.О. Якобсона, в метамові присутні метатекстові елементи, які є частиною висловлювання, що виконує метамовленєву функцію, а предметом мови, тобто її денотатом, стає не саме повідомлення (у нашому випадку виражене текстом), а його код [10, с. 201–202]. У одній зі своїх праць він писав: “Метамова як частина мови загалом теж є структурним утворенням, що не має аналогів в інших мовних системах”.

Нині існують два напрями у вивченні метатексту. Перший з

них стосується семіотики, що вважає метатекст кодом. Таке трактування цього явища розвивається в лінгвістиці, структуралізмі і постструктуралізмі.

Особливу увагу слід приділити концепції Ю.М. Лотмана і представників московсько-тартуської семіотичної школи. Для них характерний структурно-семіотичний підхід, що визначає метатекст як метамову-код, засіб, що служить цілям зберігання, дешифрування і передачі інформації. “Тяжіння до стандартизації, що породжує штучну мову, і прагнення до самоопису, що створює метамовленнєві конструкції, не є зовнішніми по відношенню до мовного і культурного механізму. Жодна культура не може функціонувати без метатекстів і текстів на штучних мовах” [7, с. 5–6].

На думку Ю.М. Лотмана метатекст існує скрізь, де є адресант, адресат, канал, що зв’язує їх, і семіотичний простір. Метатексти актуалізують у свідомості адресата певний текст, оскільки текст – це завжди процес, що протікає між двома свідомостями адресанта і адресата. Ю.М. Лотман акцентував увагу на тому, що текст у функціональному плані не лише “генератор нових ідей, але і конденсатор культурної пам’яті”, оскільки має здатність зберігати пам’ять про попередні контексти: “Якби текст залишався у свідомості того, хто сприймає тільки самим собою, то минуле уявлялося би нам мозаїкою незв’язних уривків” [6, с. 125].

У цьому контексті неможливо не звернути увагу на металінгвістичну теорію М.М. Бахтіна, хоча учений безпосередньо і не використовував термін “метатекст”. Метатекстуальність в теоретичній спадщині Бахтіна треба розуміти у дусі його “металінгвістики”, основою якої є стосунки суб’єктів в акті художньої комунікації. Саме поняття “мета” Бахтін не вважає абстрактним і готовим “кодом”, а конкретною зустріччю і взаємодією суб’єктів і мов. При цьому саме вживання Бахтіним слова “мета” (цьому слову в нього часто відповідає термін “друга свідомість”) вказує на вплив семіотики, при всьому критичному ставленні Бахтіна до останньої. Науковець пише, що характер “мета” – це сам образ існування гуманітарної науки: “Думки про думки, переживання переживань, слова про слово, тексти про тексти”. “Металінгвістика” у Бахтіна, на відміну від традиційної лінгвістики, яка вивчає окремі елементи усередині речення або його структуру в цілому, є наукою, що досліджує діалогічні відношення між висловлюваннями: “Діалогічні відношення (у тому числі і діалогічне ставлення того, хто говорить,

до власного слова) – предмет металінгвістики” [2, с. 57].

Окрім цього, Бахтін пише про “метамову”: “Зустріч двох свідомостей в процесі розуміння і вивчення висловлювання. Персоналістичність відношень між висловлюваннями. Визначення висловлювання і його меж. Друга свідомість і метамова. Метамова – не просто код, він завжди діалогічно відноситься до тієї мови, яку він описує і аналізує” [3, с. 248].

П.Х. Тороп (Тартуська школа Лотмана) розглядає метатекст як “інтерсеміотичне вивчення окремих специфічних мов мистецтва” і пропонує вважати будь-який акт співвідношення текстових елементів метакомунікацією. В ході цього процесу створюються металементи, тобто первинний текст виступає прототекстом, на основі якого створений новий текст. З його слів, “текст, представлений якоюсь своєю частиною в іншому тексті, стає тим самим текстом, що описує, тобто метатекстом” [9, с. 38].

Близький до концепції Лотмана у своїй інтерпретації метатекстів і А. Попович. Він будує теорію метатекстів в тісному зв’язку з терміном “метакомунікація”: “Кожна реалізована комунікація відкриває подальший комунікативний ряд (метакомунікація)”, і текст з цієї точки зору вторинний, оскільки “включає увесь попередній шлях розвитку мистецтва у відповідній модифікації”, є “реакцією на попередній текст”, тобто метатекстом. А. Попович називає метатекстом як текст в тексті, так і текст про текст [8, с.127].

Проблему метатексту також розглядала А. Вежбицька. Вона вводить поняття “метатекстових ниток”, що представлені як слова і вирази, які мають своїми референтами тему висловлювання, “дистанцію по відношенню до окремих елементів (слів) усередині речення”, зв’язок між фрагментами висловлювання, частини тексту. Ці метатекстові елементи є засобом зв’язаності тексту, служать для переключення уваги одержувача повідомлення на найбільш суттєві, з точки зору автора, фрагменти тексту, допомагають орієнтуватися в просторі тексту, тобто “прояснюють “семантичний візерунок” основного тексту, сполучають різні його елементи, посилюють, скріплюють їх. Іноді їх можна висмикнути, не пошкодивши решти. Іноді – ні”.

Відповідно до концепції цієї дослідниці, до метатекстових слід зараховувати такі частини висловлювання, які виражені в одиницях мови і мовлення, але які спираються, як на свої референти, на весь акт поточного висловлювання (якщо йдеться про..., відверто

кажучи...), або на власні слова, вимовлені автором раніше (іншими словами..., інакше кажучи..., коротше кажучи...), або на слова, які автор тільки готується вимовити (що стосується...), або на слова, від яких він “відмежовується” як від чужих (неначе..., нібито..., начебто...). Метатекстові елементи можуть також спиратися на “дистанцію” по відношенню до окремих елементів усередині пропозиції (власне кажучи..., досить..., майже..., швидше...) або на зв’язок між різними фрагментами висловлювання (до речі..., *nota bene*, між іншим..., втім...), а також на певні попередні частини тексту (це, те, там, раніше) [4, с. 402–421].

Як стверджує А. Вежбицька, з точки зору того, хто говорить, будь-який відтворюваний ним текст – це органічне ціле, що включає два компоненти: базову частину, що несе основну інформацію висловлювання, і метатекст, що коментує мовні, просторово-композиційні і інші особливості самого висловлювання. А з погляду адресата, висловлювання являє собою “двутекст”, який включає текст того, що говорить, і інтерпретативний компонент, що належить тому, що слухає і що стосується мово-ментальної діяльності того, що говорить. Такий діалог між автором повідомлення і його одержувачем у рамках науково-популярного тексту є особливо важливим, оскільки від того, успішно пройшла комунікація чи ні, залежить виконання автором повідомлення свого комунікативного завдання, яке в даному випадку накладає на автора зобов’язання донести до читача наукову інформацію і викликати при цьому відповідну рефлексію, яка проявлятиметься у вигляді розуміння і засвоєння наукової інформації.

Слід також зазначити, що А. Вежбицька вводить термін “двутекст”, тобто поєднання тексту і метатексту в одному мовному творі. Отже, метатекст присутній в тій або іншій формі у будь-якому тексті, оскільки він (текст) інтенційний, тобто спрямований на чужу свідомість і завжди враховує потенційного читача. Вставні слова і конструкції, якими автор спрямовує читацьку увагу, вказують на вбудовану в текст метатекстуальність, тобто його відображення у вторинному сприйнятті (у свідомості читача, яка реконструюється автором).

Наявність в тексті компонента, що приєднується до основного, базового тексту і доповнює його інформаційну структуру за рахунок коментуючої, пояснюючої і оцінювальної інформації, дозволяє говорити про особливу властивість тексту, що трактується нами услід за

В.В. Балабіним, З. Кравар, Р. Лахманн і іншими дослідниками як “метатекстуальність”. Метатекстуальність, таким чином, це властивість тексту, що актуалізує процес осмислення, розуміння і інтерпретації суб’єктом мови закладеної в тексті інформації.

У працях вітчизняних дослідників підкреслюється, що метатекстуальні відношення можуть виникати не лише між різними текстами, але і між частинами одного і того ж тексту. Виходячи з цього, В.В. Балабін трактує метатекстуальність як “внутрішній діалог з існуючим твором” з метою “зрозуміти, розкрити потаємний або явно виражений в тексті зміст” [1, с. 79].

Як впливає із сказаного, явище метатекстуальності в наведених вище концепціях має на увазі передусім змістовий коментуючий зв’язок між окремими текстами і фрагментами одного тексту. Метатекстуальність розглядається в них як властивість тексту, що відбиває свідому ментальну активність того, що говорить, по відношенню до закладеної в тексті інформації.

У подальшій групі концепцій метатекстуальність асоціюється з формальними аспектами тексту, а саме з його мовною організацією. Метатекстуальність розглядається в цьому випадку як ментальна діяльність суб’єкта мови по відношенню до мови і його використання (І.Т. Вепрева, Е.Е. Барінова, А.Н. Ростова, Н.П. Перфільєва). Об’єктом критичного осмислення при цьому може бути мова (код), процес мовлення, а також умови комунікації. Здатність до осмислення елементів і закономірностей мови і мовлення розглядається дослідниками як природна, закладена у свідомості людини властивість. Ще Р. Якобсоном було відмічено, що “здатність говорити якоюсь мовою передбачає також здатність говорити про цю мову” [10, с. 263].

Як відомо, літературний текст великою мірою відображає світогляд автора, його бачення дійсності. Автор по-своєму аналізує, оцінює, інтерпретує об’єкт твору або знання про нього. Тому в тексті поруч з основним змістом, який складається з простих повідомлень про об’єкт, можна знайти додаткові включення, коментарі, пояснення, оцінювання. Таким чином, до основного, базового тексту, долучаються компоненти з додатковою інформацією та судженнями про суб’єкт твору. Цю особливу властивість тексту можна характеризувати як “метатекстуальність”.

Метатекст може являти собою слово, словосполучення, граматичний зворот, стійке словосполучення, вставне речення або на-

віть великий фрагмент тексту і бути тісно пов'язаним з основним текстом. В іншому випадку це може бути окремий коментар, примітка, посилання, передмова, анотація і т. ін., тобто текст, відокремлений від базового тексту.

Залежно від вигляду структурного оформлення дослідники виділяють інективний і сепаративний метатексти. У першому випадку метатекст впроваджується у базовий текст і формально може бути представлений словом, словосполученням, інфінітивним зворотом, стійким словосполученням, вставними реченнями різних структур, а також більшими за обсягом фрагментами тексту. У другому випадку метатекст композиційно відокремлений від базового тексту і оформлений як коментар, передмова, анотація, примітка, виноска або позначка на полях.

Саме поняття метатекстуальності введене в науковий ужиток сучасними дослідниками. Воно досить широко використовується в наукових працях, присвячених аналізу інтертекстуальних зв'язків тексту (Ж. Женетт, П. Штокер, Н. Пьєге-Гро, М. Шрайнер, В.В. Балабін, Н.А. Фатєєва).

При визначенні інтертекстуальності як здатності тексту вступати в діалог з іншими текстами, дослідники пропонують виділяти різні типи подібної взаємодії. Так, Ж. Женетт у своїй праці "Палімпсести: література у другому степені", визначаючи міжтекстові відношення як транстекстуальність, виділяє різні її види: інтер-, мета-, пара-, гіпер- і архітекстуальність. Інтертекстуальність розуміється ним як безпосередня і явна присутність в одному тексті двох або більше текстів у вигляді цитати, плагіату або алюзії. Паратекстуальність, згідно з концепцією Ж. Женетта, є відношення тексту з його частинами, наприклад, назвою, підзаголовком епіграфом, примітками. Всілякі трансформації початкового тексту у вигляді пародій, імітацій чи адаптацій є основою для виділення такого типу міжтекстових взаємодій, як гіпертекстуальність. Під архітекстуальністю Ж. Женетт розуміє жанрові зв'язки текстів. Що стосується метатекстуальності, то у рамках цієї концепції вона розглядається як зв'язок двох або більше текстів у вигляді коментуючого і часто критичного посилання на попередній текст [5, с. 213].

Елементи метатекстуальності зустрічалися в літературних творах ще відтоді, відколи людина почала замислюватись над специфікою та сутністю літератури, над творчим процесом як таким. Зазвичай появу феномену метатекстуальності в літературі

пов'язують з проникненням рефлексії в структуру художнього тексту. Поступово ці несвідомі механізми переходять до сфери усвідомленої семіотичної творчості. На певному етапі розвитку література розширює свої межі і додає до об'єктів опису та аналізу не лише життя та його прояви, а й сам творчий процес. Дедалі частіше метатекстовий компонент стає самостійною складовою твору, наповненою специфічним змістом. Метатексти чимраз частіше вживаються в творах епохи постмодернізму, для якого характерне усвідомлення самого творчого акту. Письменникам не вистачає традиційних художніх форм для втілення своїх задумів, вони потребують нових додаткових засобів, якими і стають метатексти. І тому закономірне посилення уваги до феномену метатекстуальності на даному етапі аналізу літературних текстів.

У подальших дослідженнях плануємо розглянути теорію метатекстуальності в контексті літератури постмодерну на основі британських постколоніальних романів початку ХХІ століття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балабин В. В. Метатекстуальность и интертекстуальность в исследовании дискурса / В. В. Балабин // Вестник МГИМО / гл. ред. Торкунов А. В. – М. : Вестник МГИМО Университета, 2008. – № 2. – С. 77–82. – (Серия: Филология).
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин – М. : Художественная литература, 1972. – 311 с.
3. Вежбицкая А. Метатекст в тексте / Анна Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике / гл. ред. Н. Т. Беляева. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 402–421.
4. Женетт Ж. Палимпсесты : Литература во второй степени / Жерар Женетт. – М. : Наука, 1982. – 372 с.
5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки российской культуры, 1999. – 448 с.
6. Лотман Ю.М. Текст в тексте / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского госуниверситета / гл. ред. З. Минц. – Тарту : Тартуский государственный университет ЭССР, 1981. – Вып. 567 : Труды по знаковым системам. Текст в тексте. – С. 3–18.
7. Попович А. Проблемы художественного перевода / Антон Попович. – М. : Высшая Школа, 1980. – 198 с.
8. Тороп П.Х. Проблема интертекста / П. Х. Тороп // Ученые записки Тартуского госуниверситета / гл. ред. З. Минц. – Тарту : Тартуский государственный университет ЭССР, 1981. – Вып. 567 : Труды по знаковым системам. Текст в тексте. – С. 33–45.
9. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика / Структурализм : “за” и “против” / Р.О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1975. – 214 с.